

**Любомира Ілійчук**

кандидат педагогічних наук, доцент  
Прикарпатський національний  
університет імені Василя Стефаника

**Liubomyra Ilichuk**

Candidate of Pedagogics, assistant professor  
The Precarpathian National University  
named after Vasyl Stefanyk

**УДК 373.31**

**ББК 74.2**

**ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК САМОКОНТРОЛЮ МОЛОДШИХ  
ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

**THE FORMATION OF SELF-CONTROL SKILLS OF PRIMARY  
SCHOOL PUPILS IN EDUCATIONAL PROCESS**

У статті здійснено аналіз сутності поняття “самоконтроль”, проаналізовано різні підходи дослідників щодо його трактування. Розглянуто самоконтроль як один із провідних компонентів навчальної діяльності учнів. Розкрито зміст і особливості формування навичок самоконтролю молодших школярів у навчальному процесі загальноосвітньої школи I ступеня. Узагальнено психолого-педагогічні умови формування навичок самоконтролю в учнів молодшого шкільного віку. Подано деякі прийоми формування навичок самоконтролю дітей, що можуть бути використані вчителями початкової школи на уроках математики та української мови.

Ключові слова: самоконтроль, формування, молодші школярі, навчальний процес.

В статье проведен анализ сущности понятия “самоконтроль”, проанализированы различные подходы исследователей относительно его трактовки. Рассмотрен самоконтроль как один из ведущих компонентов учебной деятельности учащихся. Раскрыто содержание и особенности формирования навыков самоконтроля младших школьников в учебном процессе общеобразовательной школы I степени. Обобщены

психолого-педагогические условия формирования навыков самоконтроля у учащихся младшего школьного возраста. Представлены некоторые приемы формирования навыков самоконтроля детей, которые могут быть использованы учителями начальной школы на уроках математики и украинского языка.

Ключевые слова: самоконтроль, формирование, младшие школьники, учебный процесс.

The article analyzed essence of “self-control” and different approaches of the researchers, opens self-control features of the formation of the skills of primary school pupils in the educational process of secondary school first degree. It observed self-control as one of the main components of pupils' studying and generalized the conditions of forming the primary children's self-control skills. The article showed some methods of forming self-control skills of pupils, which a primary school teacher can use in math and Ukrainian language classes.

Key words: self-control, formation, primary school pupils, educational process.

**Постановка проблеми.** В умовах демократизації та гуманізації громадського життя, відродження національної школи складаються сприятливі умови для розвитку особистості у процесі навчання, одним з компонентів якого є контроль та самоконтроль. Зауважимо, що у педагогічній науці відносно задовільно розглядаються питання організації сприйняття, запам'ятовування, репродуктивного опрацювання дій, проте дуже мало уваги приділяється контролю та самоконтролю в різних його формах. Про це свідчить аналіз підручників і навчальних посібників з педагогіки, в яких не розглядаються способи формування самоконтролю як ланки навчального процесу. Лише в деяких із них згадується про зворотний зв'язок у процесі навчання і називається оцінювально-результативний компонент навчання, який передбачає контроль того, хто навчається, за правильністю виконаних навчальних операцій, точності відповідей (А. Алексюк, Ю. Бабанський, О. Савченко, В. Ягупов, М. Ярмаченко).

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Тривалий час проблема самоконтролю була предметом психологічної науки і пов'язувалася з дослідженням психологічних особливостей пізнавальних процесів: уваги,

пам'яті, мислення тощо (П. Блонський, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, Е. Зеєр, Г. Костюк, К. Мальцева, А. Петровський, А. Сердюк, Ю. Холод). І лише в останні десятиріччя дане питання стало предметом дослідження педагогічної науки. У роботах науковців досліджується проблема формування самоконтролю у навчальному процесі (А. Арет, Ю. Бабанський, М. Боришевський, О. Зак, Н. Камишева, А. Конишева, О. Линда, О. Малихіна, А. Маркова, Ю. Матвієнко, Т. Матіс, Г. Нікіфоров, О. Нікуліна, Н. Ничкало, О. Савченко), розглядаються питання розвитку в учнів умінь знаходити та виправляти помилки при читанні, письмі та розв'язуванні задач (Т. Гавакова, Н. Гнідова, Л. Жарова, В. Іванова, В. Лозниця, Г. Мор, З. Оношків, Г. Собієва, С. Сухорський), формування вмінь самоконтролю підлітків, молодих робітників, учнів ПТУ на уроках трудового навчання (Л. Ітельсон, Р. Карапетян, М. Кувшинов, В. Чебишева).

Аналіз наукових досліджень, присвячених проблемі самоконтролю, свідчить, що існує протиріччя між обґрунтованими у психолого-педагогічних наукових працях теоретичними положеннями про необхідність самоконтролю в цілісному процесі пізнання і недостатньою розробленістю конкретних способів реалізації цих положень, що практично привело до ігнорування цієї ланки процесу навчання. У свою чергу шкільна практика вимагає розробки оптимальних способів організації самоконтролю учнів з урахуванням їх реальних навчальних можливостей, змісту навчального предмету, характеру пізнавальної діяльності.

**Мета статті** полягає у з'ясуванні змісту та особливостей формування навичок самоконтролю молодших школярів у навчальному процесі загальноосвітньої школи І ступеня.

**Виклад основного матеріалу.** Із вступом дитини до школи її провідною діяльністю стає навчальна діяльність. Вона захоплює дитячий, підлітковий і юнацький вік. Саме шкільний період має принципове значення для соціальної зрілості людини, для становлення її як особистості. З цим етапом в

онтогенезі пов'язані і найбільш характерні моменти у формуванні самоконтролю дитини. Адже “із дня на день, із року в рік, починаючи із самих молодших класів, школяр живе, то перевіряючись іншими, то сам перевіряючи себе” [2, 16].

У наукових дослідженнях висвітлюються різні підходи до визначення сутності поняття “самоконтроль”, під яким розуміють: важливе навчальне вміння, специфіка якого полягає в тому, щоб самостійно знаходити помилки, неточності, помічати способи усунення знайдених пропусків (Ю. Бабанський); форму діяльності, яка виявляється у перевірці поставленої задачі, критичній оцінці процесу роботи, виправленні її недоліків (В. Страхов); якість особистості, пов'язана з виявом нею активності й самостійності (О. Линда); свідоме контролювання, оцінка і саморегулювання особистістю власної навчальної діяльності і самостійне керування нею (А. Конишева); дію із зіставлення уявлення про майбутнє дії із безпосередньо даним зразком (Д.Ельконін); метод контролю, що полягає в усвідомленому регулюванні учнем своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам, зразкам (М. Фіцула); свідоме регулювання і планування діяльності на основі аналізу змін, що відбуваються у предметі праці, що дозволяє досягти поставленої мети (І. Кувшинов); уміння критично поставитися до своїх вчинків, дій, почуттів і думок, регулювати свою поведінку та керувати нею (Г. Соболева); усвідомлювану регуляцію людиною своєї поведінки та діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям та вимогам (С. Гончаренко); рису особистості, її властивість перевіряти власні дії, вчинки в діяльності та поведінці (М. Боришевський); компонент навчально-пізнавальної діяльності, у процесі якої школярі виявляють відповідність або невідповідність одержаних результатів поставленій меті, що передбачає роботу з помилками: знаходження їх, пояснення причин виникнення, виправлення (Н. Гнідова).

Вищезазначені підходи дають змогу розглядати самоконтроль: у складі самостійної роботи дітей, яка стимулює їх до уважного виконання навчальних завдань, дозволяє усувати допущені помилки, усвідомлювати зміст навчального матеріалу, давати об'єктивну самооцінку результатам виконаної роботи; як засіб підвищення ефективності навчального процесу взагалі та успішності навчально-пізнавальної діяльності школярів; як оцінювальні вміння, сформовані в певній діяльності учнів.

Поняття самоконтролю та його формування у молодших школярів різними авторами трактується по-різному. Деякі вважають, що уявлення про самоконтроль школярі мають уже у 1-2 класах. Однак звички до регулярного його проведення у них ще немає (Г. Собієва, І. Марголін, А. Сердюк). Інші вважають, що власне контроль стає можливий лише до кінця другого року навчання (П. Гальперін, С. Кабільніцька). У деяких роботах (С. Тищенко, К. Мальцева, Н. Романова) відзначається, що в учнів 1-2 класів самоконтролю немає зовсім чи він ще вкрай незначний. Звідси формування самоконтролю є тривалим процесом, який передбачає постійну постановку до учнів певних вимог.

Охарактеризуємо деякі підходи до формування самоконтролю як одного з провідних компонентів навчальної діяльності учнів початкової школи. Так, розвиток самоконтролю молодших школярів у навчальній діяльності підкоряється, за даними А. Сердюк, визначеним закономірностям. На початку навчання в школі оволодіння самоконтролем виступає для дітей як самостійна форма діяльності, зовнішня по відношенню до основної задачі. Учні ще погано розуміють його роль, віддають перевагу контролю з боку дорослих. І тільки поступово, завдяки багаторазовим і постійним вправам у його здійсненні, самоконтроль перетворюється в необхідну ланку навчальної діяльності, включену в процес її виконання. Тільки у другому, а особливо у третьому класі, самоконтроль починає все більш помітно виявлятися як "складова частина" навчальної діяльності. У цей період молодші школярі

опановують певні прийоми його здійснення і виявляють розуміння значення самоконтролю як засобу попередження помилок, кращого засвоєння навчального матеріалу [8, 18].

Цієї ж думки дотримується Г. Собієва, яка стверджує, що контроль за правильністю власних дій передбачає оволодіння учнями спеціальними прийомами і способами здійснення самоконтролю. В якості обов'язкової умови самоконтролю виступає наявність у дітей необхідного запасу знань і умінь їх використання. На третьому році навчання у молодших школярів починає все помітніше виявлятися тенденція підпорядковувати самоконтролю не тільки результати навчальної діяльності, але й перевіряти свої дії в процесі її виконання. Показ зразка, за яким учень міг би здійснювати самоконтроль, становиться ще однією обов'язковою умовою формування самоконтролю на початкових етапах. Чим менший вік школяра, тим більше він потребує того, щоб йому показали зразок. Тут важливо відмітити, що динаміка формування самоконтролю виявляється нерозривно пов'язаною із змінами характеру використовованого зразка-еталону [9, 51].

У зв'язку з цим А. Арет виділяє три етапи формування навичок самоконтролю у молодших школярів. На початку він реалізується за конкретним зразком, потім по представленню про нього і на завершальному етапі – на основі узагальненого представлення зразків [1, 68]. Однак наявність тільки одного зразка, тобто забезпечення еталонної складової в механізмі самоконтролю, ще недостатньо для реалізації останнього. Значний вплив на становлення самоконтролю у навчальній діяльності молодших школярів відіграють позитивні мотиви, які М. Боришевський поділяє на: мотиви, пов'язані з особою вчителя; мотиви, пов'язані зі своїми навчальними інтересами; мотиви, визначені прагненням дістати винагороду або уникнути можливого покарання; мотиви, ґрунтовані на задоволенні інтересів учнівського колективу [3, 45]. Основою становлення самоконтролю можуть бути різні мотиви, однак важливим внутрішнім спонуканням до

самоконтролю у молодших школярів є повага до педагога, готовність виконувати вимоги вчителя, адже він є референтною особою для дитини.

У своєму дослідженні А. Линда відзначає, що самоконтроль передбачає з'ясування мети діяльності, ознайомлення з кінцевим результатом і способами його здобуття; звірення ходу роботи і отриманого результату зі зразками; оцінка виконаної роботи і аналіз допущених помилок, їх причин; коригування роботи на основі даних самооцінки і самоаналізу [5, 54]. Але оскільки молодші школярі ще погано розуміють роль самоконтролю у вирішенні поставлених перед ними завдань, то необхідний систематичний і послідовний контроль за учнями зі сторони учителя, батьків і всього класного колективу.

Контроль ззовні являється тією обов'язковою умовою, додержання якої створює необхідну основу для формування самоконтролю. На недостатність тільки знання зразка дії вказує К. Мальцева, підкреслюючи, що потрібно ще знати як користуватися цим зразком, тобто уміти проконтролювати себе. У дослідженні предметом самоконтролю виступає не результат виконання дії, а “засвоєння способу дій в ході оволодіння навчальним завданням, а також і дій учнів за цим способом при виконанні практичних вправ” [6, 137]. Важливе значення для формування самоконтролю у цьому випадку має знання дітьми зразка, співвіднесення з ним виконуваних дій. У кінцевому результаті важливо, щоб самоконтроль став привичкою.

Деякі принципи практичної реалізації показу зразка учням початкових класів задля формування у них навичок самоконтролю розкриваються у дослідженні Л. Назарової. Автор розрізняє два види самоконтролю, які формуються послідовно. Первинний самоконтроль націлений на привчання молодшого школяра перевіряти, наприклад, своє письмо за готовими зразками. Для цього учні вправляються у правильному списуванні тексту, письмі по пам'яті, перечитуванні свого та перевірки запису іншого учня. Особлива увага на цьому етапі приділяється поскладовому проговоренні слів

тексту, яке призводить до формування орфографічних навиків і являється важливим способом розвитку самоконтролю. Після того як закріплено первинний самоконтроль, він стає основою для формування вторинного, який виявляється у стійкій привычці перевіряти свої записи, зупинятися в потрібний момент, гальмувати процес письма у сумнівних ситуаціях [7, 29]. Важливо при цьому враховувати індивідуальні особливості дітей, адже формування самоконтролю тісно пов'язане з розвитком мислення, пам'яті, уваги та інших психічних процесів.

Спроба вивчення природи самоконтролю учнів початкових класів на уроках здійснена у праці Р. Карапетян. Автор зазначає, що в тому випадку, коли учень правильно розуміє необхідність застосування самоконтролю, його ефективність суттєво вища, чим тоді, коли він звертається до самоконтролю за примусом. У процесі навчання здійснюється поступовий перехід від самоконтролю за зовнішнім зразком до самоконтролю без допомоги ззовні, тобто з опорою на отримані знання. Змінюється і якість самоконтролю. Якщо в першому класі він носить результативний характер, то в другому і третьому – самоконтроль все більше стає попереджувальним [4, 39].

Як бачимо, самоконтроль учнів 1-2 класів здійснюється здебільшого за добре засвоєним зразком, коли діти оволодівають способом дій тією мірою, яка забезпечує самостійність їх виконання. У 3-4 класах важливу роль у формуванні навиків самоконтролю відіграють різноманітні засоби: опора на схему, алгоритм, володіння спеціальними прийомами самоперевірки. Зауважимо, що оволодіння дітьми прийомами самоконтролю приводить до специфічного узагальнення способів здійснення окремих навчальних дій, що сприяє підвищенню якості навчання молодших школярів.

Наведемо приклади використання деяких прийомів формування навичок самоконтролю в учнів на уроках математики:

1. Знайдіть і виправте помилкові результати.

$$36+48=88$$

$$100-36=64$$

$$77-27=60$$



$56+30=80$        $96-24=72$        $44+36=81$

2. Випишіть усі приклади з відповіддю 50.

$100-42$        $57+11$        $27+23$   
 $37+12$        $87-37$        $96-46$

3. Випишіть і розв'яжіть приклади з одноцифровими результатами.

$35+49$        $100-96$        $84-76$   
 $56-47$        $97-89$        $52-48$

4. Поставте замість зірочки потрібний знак.

$46*27=73$        $100*17=83$        $96*43=53$   
 $23*45=68$        $55*45=100$        $58*36=22$

5. Вставте пропущені знаки “ = ”, “ < ”, “ > ”.

$44+50...94$        $48-23...48$        $44+50...100-6$   
 $25+37...65$        $75-39...41$        $44+40...100-6$

6. Виконайте дії і порівняйте приклади у стовпчик.

$33+18$        $96-23$        $89+34$   
 $43+18$        $86-23$        $89+24$

7. Завдання, у яких доданки у прикладах “обмінюються одиницями”.

$43+57$        $37+45$        $78+12$   
 $57+43$        $35+47$        $72+18$

8. Вправа з однаковими відповідями.

$15+25$        $57-42$        $64+24$   
 $31+9$        $99-84$        $100-12$

9. Проведіть стрілки від прикладів до їх результатів.

$36+24$       62       $100-54$       83  
 $75-36$       39       $62+19$       46

10. Виконайте дії у стовпчиках і випишіть всі відповіді у рядок.

$52+18$        $34+34$        $86-20$   
 $27+42$        $100-33$        $97-32$

11. Виберіть правильну відповідь.

$88-19 \quad (70,69,68)$

$100-74 \quad (30,26,37)$

$34+28 \quad (62,63,54)$

$78-32 \quad (46,36,48)$

12. Розв'яжіть приклади-ланцюжки.

$47+15=...$

$87-51=...$

$7+88=...$

$41-21=...$

$...+25=87$

$...-29=7$

$...-54=41$

$...+27=47$

13. Розв'яжіть приклади, розміщуючи їх так, щоб початок кожного наступного і відповідь попереднього були однаковими.

$64+17$

$50+49$

$34+16$

$63-29$

$27+37$

$81-53$

$99-72$

$28+35$

14. Допишіть цифри, яких не вистачає, і перевірте обчислення.

$34+28=..2$

$98-59=..9$

$71-41=..0$

$56+31=..7$

$100-67=3..$

$48-24=2..$

Прийоми формування навичок самоконтролю у молодших школярів на уроках української мови:

1. Знайдіть зайву літеру. Чому?

Л, М, Н, Р, П, О, Д (О)

О, У, І, А, Е, К, И (К)

2. Розставте склади – утворіть слова.

РЯ, КИ, БУ (буряки)

ВУ, КА, НИ (кавуни)

3. Поміняйте місцями літери – утворіть нові слова.

КУРЧА (ручка)

ЛІСОК (сокіл)

4. Знайдіть слово, яке означає багато предметів.

1) небо, слова, мова, сонце, хмара;

2) калина, гори, степи, лани, край;

5. Виправте помилки:

домашня справа (вправа)

тема кроку (уроку)

6. Утворіть з окремих частинок слова.

-ков-	-ий	книж-
-оньк-	-а	зим-

7. Утворіть слова за даними номерами.

17,11,21	мир
26,16,12,2	хліб

8. Утворіть речення.

Буду, мови, я, золотої, навчатись.

(Буду я навчатись мови золотої).

Від, й, слова, лід, теплого, розмерзає.

(Від теплого слова й лід розмерзає).

9. Продовжіть прислів'я.

Землю сонце прикрашає, а людину... ( праця ).

Маленька праця краща за... ( велике безділля ).

10. Відновіть текст, придумайте заголовок.

Хотіла перенести її в свою нірку. Тоді їй допомогли інші мурашки. Але не змогла сама підняти. Мурашка побачила на дорозі зернинку.

11. Гра "Відгадайте слово".

1) префікс від слова "лісник",

суфікс від слова "дубок" (лісок).

2) корінь від слова "квітка",

суфікс від слова "вудочка",

закінчення від слова "зірочка" (квіточка).

12. Прочитайте розповідні речення. Перебудуйте їх так, щоб вони стали спонукальними.

1) Виразити заклик-застереження:

Не грають діти з вогнем, бо це небезпечно.

(Діти, не грайтеся з вогнем – це небезпечно).

2) Виразити прохання:

Спекла бабуся мені пиріжки з маком.

(Бабусю! Спечи мені, будь ласка, пиріжки з маком).

3) Виразити побажання:

Росли діти здорові на радість батькам.

(Ростіть, діти, здорові на радість батькам!).

13. Вставте [е], [и] у слова:

М...даль, портф...ль, уч...т...ль, уч...нь, с...ло, д...ректор, в...с...лка.

Зауважимо, що для успішного використання прийомів формування навичок самоконтролю в учнів молодшого шкільного віку необхідно враховувати наступні педагогічні умови: диференційований підхід у використанні самоконтролю; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; систематичність і послідовність використання прийомів у ході навчального процесу; різноманітність прийомів самоконтролю; сформованість у молодших школярів інтересу до здійснення самоконтролю.

**Висновки.** Отже, у процесі навчання важливо не тільки озброювати учнів певною кількістю знань, способів виконання дій, але і формувати у них критичне відношення до своїх можливостей і успіхів, вчити контролювати власні дії у навчально-пізнавальній діяльності. Формування самоконтролю у молодших школярів проходить шлях від контролю з боку дорослих до власне самоконтролю і передбачає свідоме підпорядкування власної діяльності вимогам, що сприяють визначенню способу дії; орієнтування на задану систему вимог під час виконання будь-якої діяльності; усвідомлене та поетапне виконання інструкцій; самостійне виконання завдання за зразком; усвідомлення необхідності контролю за власною діяльністю.

1. Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе, 1961. – 231 с.
2. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / П. П. Блонский. – М., 1964. – 273 с.
3. Боришевський М. Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів / М. Й. Боришевський. – К. : Радянська школа, 1980. – 143 с.

4. Карапетян Р. С. Самоконтроль в трудовой деятельности школьников / Р. С. Карапетян // Проблемы индустриальной психологии. – Ярославль, 1972. – С. 37-54.
5. Лында А. С. Методика формирования самоконтроля у учащихся в процессе учебных занятий / А. С. Лында. – М. : Знание, 1973. – 138 с.
6. Мальцева К. П. Самоконтроль в учебной работе младших школьников / К. П. Мальцева // Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников / под ред. Д. Б. Эльконина, В. В. Давыдова. – М. : АПН РСФСР, 1962. – С. 135-223.
7. Назарова Л. К. Приемы обучения правописанию во II классе : с учетом индивидуальных особенностей учащихся / Л. К. Назарова. – М. : АПН РСФСР, 1960. – 115 с.
8. Сердюк А. К. Психологические особенности воспитания самоконтроля в учащихся I-III классов в учебной работе : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.00 “Педагогические науки” / А. К. Сердюк. – К., 1953. – 28 с.
9. Собиева Г. А. Формирование навыков самоконтроля у учащихся начальных классов на уроках / Г. А. Собиева // Вопросы психологии. – 1964. – № 2. – С. 49-56.